

Сергій Кулешов

ПРО ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ»

Проаналізовано трактування поняття «документ» у різних галузях знань. Конкретизовано класифікацію знаків, що використовуються в інформаційних комунікаціях. Запропоновано визначення поняття «документ», котрим оперують бібліотеко-, бібліографо- та книгознавство.

Термін «документ» використовується в багатьох галузях знань, де він трактується залежно від специфіки тих об'єктів, котрі ця галузь вивчає і котрим надає статус документа. В бібліотечній справі термін «документ» вживається давно, але особливого поширення набув тільки тепер, коли постала необхідність одержати загальне поняття стосовно об'єктів, які піддаються обробці, зберігаються та видаються читачам. Бібліотекарі на основі порівняльного аналізу різних підходів до формулювання поняття «документ» шукають таке його визначення, яке відбивало б суттєві характеристики предмета їх праці.

Так, Г. Швецова-Водка робить спробу окреслити головні ознаки поняття «документ», що відповідає об'єкту бібліографічної діяльності [1]. Скористаємося запропонованими нею тезами для конкретизації наведених значень, і зосередимо увагу на понятті, яким оперує бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство та деякі інші споріднені з ними галузі знань.

Найбільш загальним визнається визначення документа як «будь-якого матеріального об'єкта, яким можна скористатися для передачі інформації в суспільстві» [1]. Подібне тлумачення дає в «Трактаті про документацію» (1934) Поль Отле, з чого фактично й розпочинається наука про документ. Зараз ця концепція узгоджується з поглядами на документ як на будь-який матеріальний носій (речовий об'єкт) соціальної інформації. На думку бібліотекознавця Ю.М.Столярова, документом вважається будь-яка нооінформація (інформація, створена людським розумом, на відміну від інформації, зафіксованої в діях неживої природи чи біології), зафіксована в просторі та часі з метою її використання, передачі й зберігання [2, с.69]. Інформатик А.В.Соколов визначає соціальну інформацію як рух ідеального в суспільстві [3, с. 23 - 25]. А оскільки такий рух може розглядатися як передача повідомлення у вигляді сукупності знаків чи окремого знака, що є текстом, то, вважає вчений, «документи - це документовані тексти» [3, с.42]. Аналіз цієї концепції потребує уточнення класифікації знаків, поданої А.В.Соколовим [3, с.39], що допоможе одночасно зрозуміти склад

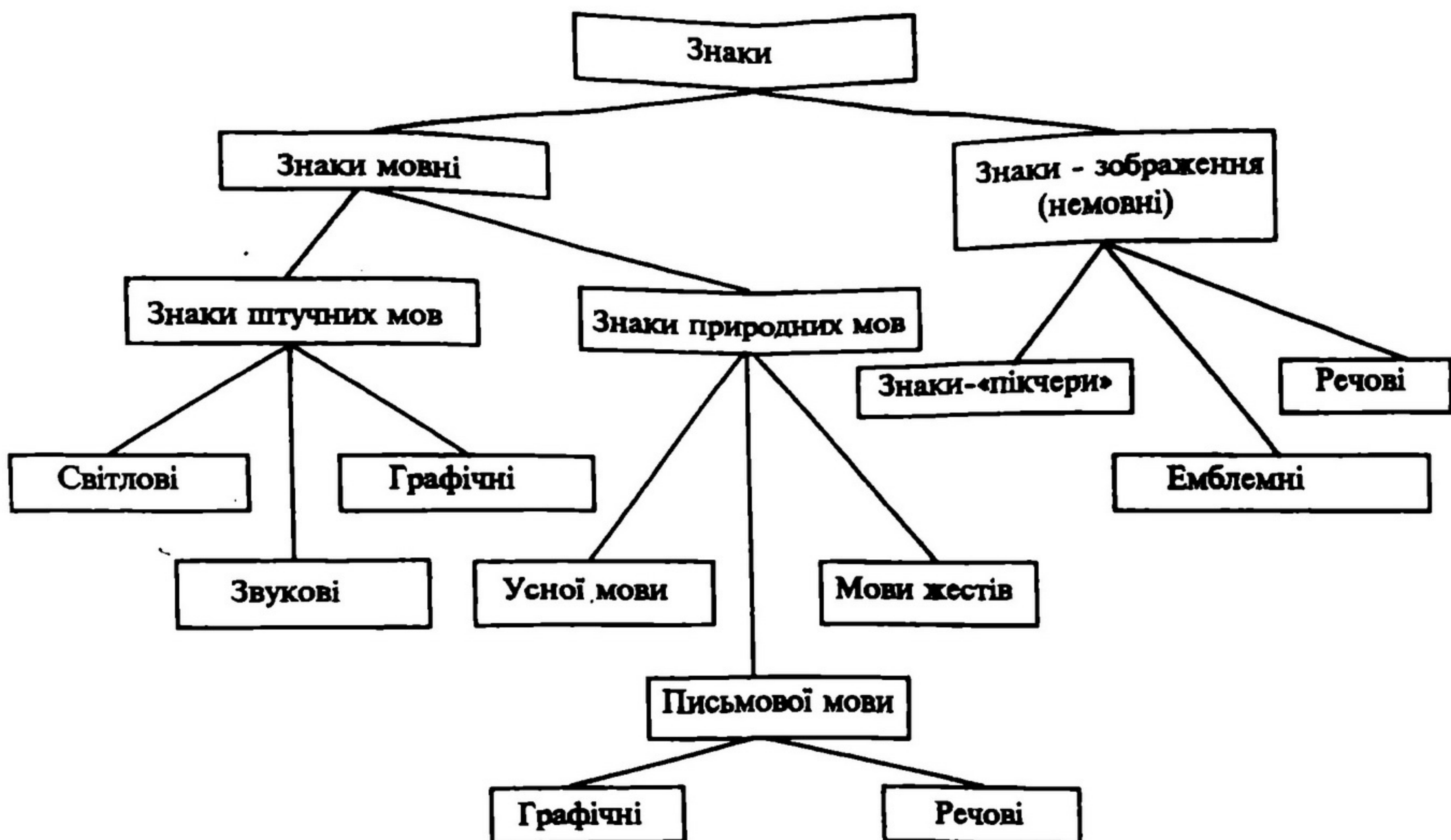
текстової основи різних трактувань документа. З усієї сукупності знаків, розглядуваних у спеціальній літературі з семіотики, ми виокремили ті, що можуть відігравати роль засобів обміну інформацією між людьми. Для показу спектра знаків здійснимо їх диференціацію за характеристикою природи і форми існування (див. рис.). В основу класифікації покладено поділ на знаки мовні та знаки-зображення (немовні).

Мовні знаки мають дві групи: знаки природної мови (враховують знаки усної та письмової мови, мови жестів) і знаки штучних мов. Знаки письмової мови, в свою чергу, включають графічні (письмо піктографічне та умовно-геометричне) та речові (письмо для сліпих, історичне речове письмо - кіпу, вампуми). Знаки штучних мов поділяються на графічні (символіка математики, хімії, логіки, картографічна, креслення, нотна, шахмат, кодових інформаційно-пошукових мов, азбуки Морзе, тайнописів тощо), світлові (мови сигнальних вогнів на кораблях, різних племен), звукові (музика, мова тамтамів тощо).

Знаки-зображення (немовні) - це зображення наявних чи уявних об'єктів, позначень понять, їх схематичне подання. Вони поділяються на знаки-«пикчері» (від англійського слова «picture» - картина, малюнок, кінофільм, кадр фільму)* - знаки творів живопису (в тому числі графіки), художньої вишивки, художнього карбування на металі, фотографій (включаючи кінофільми) об'єктів (крім фотографій мовних, графічних знаків), емблемні та речові. Знаки емблемні - різні емблематика (військова, спортивна, торговельно-фірмова, геральдична, міфологічна тощо), дорожні умовні позначення. Знаки речові (тривимірні) - скульптура, макети, моделі та різні зразки як експонати виставок, музеїв та ін. Серед речових знаків - також різноманітна (здебільшого, обрядова) речова символіка, що означає різні поняття, наприклад, обручка на четвертому пальці - людина одружена, гарбуз при сватанні - відмова, чорна пов'язка на руці - траур тощо. Тобто функція знака надається окремим предметам у конкретному випадку**.

* У деяких працях ці знаки названі іконічними (тобто знаками-зображеннями, образами, але, наприклад, до об'єктів вивчення іконографії, крім творів живопису, включається і скульптура. Остання, як речовий знак, відрізняється від знаків живопису, що фіксуються на носії.

** Тому історичне предметне письмо фактично не було письмом, а набором таких речей-символів, трактування яких в сукупності вимагало знання всіх аспектів застосування (згадаємо неоднозначність тлумачення відомого послання скіфів перському цареві Дарію).

Класифікація знаків за їх природою і формою існування

Те ж стосується об'єктів різних експозицій, зокрема музеїв, зоопарків, ботанічних садів, виставок, у тому числі науково-технічних. У даному разі цим експонатам надається знакова форма наочної ілюстрації як представникам певного класу (типу, роду, виду) історичних пам'яток, мінералів, тварин, рослин, виробів, обладнання. Проте розгляд цих об'єктів як носіїв певного знака-повідомлення можливий тільки в межах самої експозиції. Вилучений з неї об'єкт втрачає свій знаковий статус (тобто, гарбуз на городі, поза обрядом сватання чи сільськогосподарської виставки не фіксує жодної соціальної інформації).

Друге трактування документа - це розуміння його як створеного людиною матеріального об'єкта, який є результатом людської культури і свідчить про рівень її розвитку [1, с.325]*.

Витоки цієї концепції базуються на термінології французьких істориків перших десятиліть ХХ ст., які називали всі історичні джерела (письмові й неписьмові) документами. Однак значна частина джерелознавців не поділяли й не поділяють такого погляду, залишаючи за класом документів тільки «записи». Оминаючи проблему типології історичних джерел, зазначимо, що диференціація інформації історичних джерел на речову та документну (здійснена російськими вченими Г.Г.Воробйовим та Г.М.Івановим) асоціюється з поділом цих джерел П.Сальмоном на «документи навмисні» та «ненавмисні».

Згадана концепція документа, яка, здавалося б, звужує коло об'єктів до сукупності «слідів» матеріальної та духовної культури людства, виключаючи об'єкти живої та неживої природи, тимчасом майже не пов'язана з першим тлумаченням поняття «документ». У першо-

му випадку ми мали справу з повідомленнями, що зафіксовані у вигляді знаків (чи знака) на матеріальному носії (або представлені носієм-предметом, якому надано значення такого знака). Тобто йшлося про інформаційний процес, процес передачі інформації від людини до людини. В понятті документа як будь-якого залишку матеріальної культури, якщо він не представлений у формі такого повідомлення, інформаційний процес не проглядається. Відсутній він і в процесі вивчення такого залишку дослідником. Будь-який виріб, хоча й «обтяжений ідеєю створення», досліджується так само, як і будь-які об'єкти живої та неживої природи, які в такому разі теж можуть вважатися свідченнями (тобто, документами) історії природи. Твердження, що річ «розповідає» про себе, що дослідник «бере з неї приховану інформацію» не більше ніж метафора з погляду інформаційно-комунікативного підходу. Наші реконструкції історичної дійсності за допомогою матеріальних залишків ґрунтуються на основі аналізу різних їх характеристик (змісту, форми, функцій тощо), і масштабність такої реконструкції цілком залежить від здібностей самого дослідника. Французький історик А.І.Марру вважає, що не історичне джерело є вихідною точкою історичного пізнання, а сам історик, який ставить йому запитання, і глибина розуміння цього джерела залежить від особистості історика, від його розуму, техніки дослідження, винахідливості та культури [6, с. 93].

За третьою концепцією документ - це матеріальний об'єкт, створений людиною спеціально для передачі інформації (Г.Швецова-Водка включає сюди і т. зв. тривимірні твори мистецтва: архітектури, скульптури [1, с.325]). Це трактування було вельми поширене в 60 - 70-ті рр. Приміром, у «Большой Советской Энциклопедии» документом вважається «матеріальний об'єкт, що містить інформацію в заданому вигляді і спеціально

* Ця концепція зараз підтримується окремими істориками культури і деякими бібліотекознавцями [7, с. 25-26].

призначений для її розповсюдження у просторі та часі» [7].

З розвитком концепції знакової основи передачі соціальної інформації до документів стали відносити й об'єкти, які фіксують естетичну інформацію образотворчої форми, включаючи сюди не тільки живопис, а й згадувані тривимірні твори мистецтва. Зрозуміло, що при будь-якій фіксації інформації на матеріальному об'єкті ми маємо справу з певним інформаційним процесом (збереження, передача інформації), але на-вряд чи кожний з цих об'єктів можна вважати докумен-том, особливо з погляду спеціальної призначеності носія для передачі інформації. В цьому разі для фіксування інформації спеціально може бути задіяний будь-який матеріальний об'єкт (у тому числі будинок, паркан чи тіло людини).

Четверте значення документа - як матеріального об'єкта, що є записом призначеної для передачі інфор-мації, - сформульоване Г.Швецовою-Водкою [1, с.325]. Саме такі документи, на її думку, входять у систему бібліографічної справи, є об'єктами бібліографічної діяльності, і на цьому значенні й базується система документальних комунікацій в інформатиці.

Однак представлення запису інформації як матеріального об'єкта, на наш погляд, не зовсім коректне, оскільки форма передбачає певний зовнішній вигляд речового об'єкта*, котрий має звичні для нього об'ємні параметри (висоту, довжину, ширину). Можливо, тут малася на увазі інтегрованість інформаційної складової та матеріального носія** (вказується в деяких визначеннях поняття «документ»). Замість «запису інформації» в них виступають «семіотичні (знаково-логічні) засоби подання інформації, тобто її жанрова організація» (О.А.Гречихін), «осмислений текст» (А.І.Чорний), «фрагмент інформації» (Р.С.Гіляревський) тощо.

Всі інші значення поняття «документ», наведені Г.Швецовою-Водкою, вужчі й означають специфічні речові об'єкти в історичному джерелознавстві, діловодстві, юридичній науці. Ми спинимось на визначенні документа як запису, що є залишком людської діяльності і свідчить про її існування [1, с.325]. Ця точка зору поширена в історичному джерелознавстві. В межах цієї концепції (не єдиної в джерелознавстві) доку-ментами визнаються лише ті джерела, що мають мовне ототожнення (тобто тільки письмові). В історичному джерелознавстві є й інші підходи до трактування терміна «документальні джерела». Зокрема, в навчальному посібнику [5, с.10 - 12] історичні джерела поділяються на два типи: речові пам'ятки і писемні, а останні - на два роди: оповідні (історичні твори, промови, памфле-ти, біографії, мемуари тощо) та документальні (законо-

давчі акти, розпорядження, фінансово-статистичні матеріали, листи тощо).

Для формування поняття «документ», що відповідає змісту таких видів діяльності, як бібліотечна, бібліографічна, книговидавнича, книготорговельна та науково-інформаційна, ми скористалися наведеними вище третім та четвертим значеннями цього поняття. По-перше, в інформаційній частині замість словоспо-лучення «запис інформації» доцільніше вживати слово «текст», завваживши, що він являє собою логічну послідовність мовних та немовних знаків. Як немовні знаки тут виступають художнє оформлення (включаючи ілюстрації), фотографії та кінокадри, котрі фіксують об'єкти (тобто, знаки-«пікчери»).

Однак сам текст не можна ідентифікувати з доку-ментом. Інакше будь-який текст - напис на паркані, вивіска на крамниці чи навіть напис-татування на тілі людини - можна було б вважати документом. Зазначені нами галузі діяльності працюють зі спеціально виготов-леними об'єктами, функціонально призначеними для збереження і передачі інформації в просторі та часі. Причому ця функція є їх основною функцією як речових виробів*, позаяк існує чимало інших виробів, на яких зафіксована інформація (вони також переда-ють її в просторі та часі), але основна функція цих речових виробів - давати право на проїзд, посвідчувати особу та бути платіжним засобом.

З іншого боку, така основна функція речових виробів, як виконання ролі засобу збереження та розповсюд-ження інформації в просторі та часі зумовлює їх спеціальну, специфічну матеріальну конструкцію, под-ану у формі книг, брошур, аркушів паперу, записників, буклетів, мікрофіш, магнітних дискет тощо**. Ця спеціальна конструкція забезпечує виконання ними їх основних функцій, надаючи можливість цим виробам бути зручними для переміщення в просторі, тривкими для збереження інформації в часі, пристосованими для фізіологічних можливостей читання тексту. Саме в такому вигляді вони функціонують у документальних комунікаціях, є об'єктами обробки, зберігання та ви-дачі в бібліотеках, книгарнях, органах інформації тощо. Звісно, що навіть спеціальна форма об'єкта не є критерієм того, щоб вважати його документом (запис-ничок без записів, чиста дискета або фотоплівка), така ідентифікація можлива тільки при наявності зафіксованого на ньому тексту.

Отже, для бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства документ - це текст (як логічна послідовність мовних та немовних знаків), зафіксований на речовому виробі, основною функцією якого є збере-ження та розповсюдження (передача) інформації у просторі та часі.

1. Швецова-Водка Г.М. Значення поняття «документ» у документально-інформаційних науках // Культура України: історія і сучасність: Тези доп. Республ. науково-практ. конф. 26 - 28 жовтня 1992 р. - Х., 1992. - С. 324 - 326.

2. Столярюк Ю.Н. Соотношение книги с иными видами доку-

мента // Книга: Исслед. и материалы. - 1989. - Сб.58. - С.67 - 79.

3. Соколов А.В. Информационный подход к документальной коммуникации: Учеб. пособие / Ленингр. гос. ин-т культу-ры. - Л., 1988. - 85 с.

* Саме речового об'єкта, оскільки, наприклад, при усній формі передачі інформації матеріальним об'єктом-носієм є повітря.
** Це підтверджує формулювання функціонального визначен-ня документа, поданого цією авторкою в пізнішій публікації, а саме - як єдність інформації та матеріального носія, що використовується в соціально-комунікативному процесі як канал передачі.

* Буває, що такі вироби мають дві основні функції, наприклад, книжки-іграшки.

** Специфічними були й історичні форми документів у вигляді глиняних табличок, папірусних сувоїв, пергаментних кодексів тощо.

4. Швецова-Воджа Г.Н. Определение документа в документационно-информационной науке: Препринт / БАН СССР. - Л., 1991. - 44 с.
5. Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма): Учеб. пособие / Под ред. В.И.Кузишина. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. - 240 с.
6. Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание (Методологические аспекты). - Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1973. - 224 с.
7. Документ // БСЭ. - Т. 8. - М., 1972. - С.1196.

**Альфред
Лозниця**

ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ЗАСОБИ АВТОМАТИЗАЦІЇ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК НА БАЗІ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА

Автор висвітлює сучасні досягнення в галузі автоматизації бібліотек, зокрема в США. Розглядає головні проектні рішення, покладені в основу інструментальних засобів. Розповідає, як використовуються АРМ читача.

З давніх давен людство дбало про те, щоб письмова інформація була збережена для наступних поколінь. Але зі зростанням обсягу бібліотечних фондів відшукувати в них потрібні книги ставало дедалі важче. З метою прискорення цього процесу створювалися і розвивалися різні каталоги. Система досконалих ручних каталогів, особливо у великих бібліотеках, повністю не задовольняє потреб читачів.

Проблема скорочення часу і повноти пошуку інформації в передових бібліотеках світу розв'язується за допомогою комп'ютерної техніки. Застосування ЕОМ суттєво підвищує ефективність бібліотечно-технологічної та інформаційної діяльності. Щоправда, здебільшого автоматизуються лише основні процеси, такі, як моделювання процесу комплектування фондів і моделювання індивідуального обліку, каталогізація та систематизація видань, а також створення електронного каталога для забезпечення потреб читачів і пошуку інформації.

1. СУЧАСНІ ДОСЯГНЕННЯ В ГАЛУЗІ АВТОМАТИЗАЦІЇ БІБЛІОТЕК

Розглянемо сучасні досягнення автоматизації бібліотек та бібліотечних мереж на прикладі найбільшої книгозбірні світу - Бібліотеки Конгресу США (БК).

Вона має понад 85 млн. од. зб., сумарна довжина полиць з книгами - більше 300 км, щорічно її відвідує 2 - 2,5 млн. читачів. Штат бібліотеки перевищує 5 тис. чоловік. Її автоматизована система обслуговує понад 3 тис. терміналів і робочих станцій, об'єднаних у мережу. Використовується інтерактивний доступ до електронного каталога (ЕК).

Традиційний друкований каталог з деяких видів видань уже не ведеться - інформацію видають комп'ютери, але головний каталог бібліотеки (25 млн. каталожних карток) ще застосовується.

Формат машинної каталогізації MARC розроблено в середині 60-х р., а в 1971 р. структуру цього формату було визнано офіційним державним стандартом.

Інформаційна система Бібліотеки Конгресу LOCIS складається з двох підсистем: 1) MUMS (MARC - система багаторазового використання); 2) SCORPIO

(онлайнова система тематичного пошуку та обробки інформації). Підсистема MUMS містить 14 незалежних файлів, які можна згрупувати в 7 категорій: 1) оброблені та оброблювані книги, замовлені і декотрі особливо важливі книги, що зберігаються в інших бібліотеках; 2) серіальні видання, оброблені в БК, або вибрані серіали, оброблені в інших бібліотеках; 3) карти, оброблені в БК та ряд карт, оброблених в інших бібліотеках; 4) аудіоматеріали; 5) відеоматеріали; 6) файли, що містять записи деяких спеціальних видань; 7) записи, що містять інформацію про авторів, предметні рубрики та довідкову інформацію, якою послуговуються в каталозі БК. Основне призначення підсистеми MUMS - каталогізація. Інтерфейс користувача, налагоджений на професійну роботу фахівців, які обробляють нові надходження, спостерігають за виконанням замовлень та за формуванням традиційного карткового каталога в частині колекції.

Усі файли підсистеми MUMS мають онлайновий вихід і щоденно актуалізуються. Пошук можливий за авторами, заголовками, номерами ISBN, ISSN, предметними індексами рубрикатора, ключовими словами та ін.

Підсистема SCORPIO зорієнтована на користувачів без спеціальної підготовки і тому має високосервісну організацію та розвинуту систему допомоги (HELP).

SCORPIO містить п'ять типів файлів: 1) книги; 2) вибрані статті, починаючи з 1976 р.; 3) матеріали з питань федерального законодавства (з 1973 р.); 4) матеріали «Copyright» (з 1978 р.); 5) організації.

Деякі з цих файлів містять бібліографічні посилання на видання бібліотечного фонду, інші надають повну інформацію з законодавчої та «Copyright» літератури. Пошук може виконуватись як вільноконтекстовий, за окремими елементами даних, за сукупністю елементів з використанням операцій булевої алгебри.

На початку 70-х років БК вважалася майбутнім центром національної бібліографічної мережі, який повинен був забезпечити на основі формату MARC єдину систему колективної каталогізації і МБА. Але через недостатність фінансування БК відмовилася від цієї ролі і тому почали розвиватися чотири автоматизованих мережових бібліотечних центри (АМБЦ): OCLS, RLIN, WLN, UTLAS.

Отримуючи на магнітних стрічках бібліотечну інформацію у форматі MARC, кожен АМБЦ створював свою базу даних (БД), за допомогою якої здійснювалася каталогізація та пошук інформації в будь-якій бібліотеці